

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.9>
УДК 340.11

СИСТЕМА ПРАВА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ ДО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Риндюк В.І.,

професор кафедри теорії та історії права

юридичного інституту

ДВНЗ “Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана”,

кандидат юридичних наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0001-7803-7039>

v_ushch@ukr.net

Риндюк В. І. Система права в контексті сучасних підходів до праворозуміння.

В статті досліджується сучасний стан розробки проблеми структури системи права та критеріїв виокремлення галузей та інститутів права у юридичній науці. Звертається увага, що при вивченні цього питання необхідно не тільки відтворювати традиційні підходи у теорії права, а й враховувати новітні напрацювання вітчизняних теоретиків права в цій сфері, критично аналізувати можливості їх використання для вирішення неоднозначних питань теорії права. Дискусійність проблеми критеріїв виділення галузей та інститутів права як структурних складових системи права спонукає продовження наукового пошуку спрямованого на об'єктивне вирішення цього питання. Одним із таких досліджень є робота “Галузі та інститути правової системи (міфи і реальність)” (К., 2002) автора діалектичної теорії права, доктора юридичних наук О.І. Ющика. Використання діалектичного методу як базового методу наукового пізнання дало йому можливість зробити принципово нові висновки щодо структурних елементів системи права, які змінюють традиційну правову картину.

Визначено, що первинним структурним елементом системи права слід вважати не норму права, а суб'єктивні права та відповідні юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин в їх взаємозв'язку, які виражені в диспозиції норми права (предмет норми права).

Зазначено, що інститут права будується не на основі однорідних суспільних відносин певного виду, а об'єктивною змістовною основою правових інститутів є відповідні суспільні інститути, необхідність існування яких в конкретному суспільстві визначається суспільною потребою. Норми права регулюють суспільні відносини, в першу чергу, через правове регулювання відповідних суспільних інститутів. Формування правового інституту в системі права означає, що відповідний суспільний інститут визнається владним суб'єктом необхідним, обов'язковим, тобто санкціонується ним, а отже правила поведінки, що визначають функціонування цього суспільного інституту втілюються в нормах права.

Вказано, що основою побудови галузі права є не спільний предмет та метод правового регулювання, а узагальнене (родове) вихідне право, яке включає в себе певне коло вихідних прав (предметів норм права, їх диспозицій, тобто суб'єктивних прав та відповідних юридичних обов'язків). Наприклад, сукупність суб'єктивних вихідних прав членів сім'ї утворює узагальнене сімейне право; сукупність суб'єктивних вихідних прав, що пов'язані з працею, утворюють узагальнене трудове право; сукупність вихідних прав різних суб'єктів на господарську діяльність утворює узагальнене господарське право і т.д.

Ключові слова: система права, норма права, інститут права, галузь права, діалектична теорія права, діалектичний метод.

Ryndiuk V. I. The system of law in the context of modern approaches to the understanding of law.

In the article the current state of research on the problem of the structure of the system of law and the criteria for distinguishing branches and institutions of law in legal science is being studied. It is noted that in studying this issue it is necessary not only to reproduce traditional approaches in the theory of law, but also

to take into account the latest developments of domestic theorists of law in this area, critically analyze the possibilities of using them to address ambiguous issues of legal theory. The debatable problem of the criteria for distinguishing branches and institutions of law as structural components of the system of law encourages the continuation of scientific research aimed at an objective solution to this issue. One of such researches is the work “Branches and institutes of the system of law (myths and reality)” (K., 2002) of the author of the dialectical theory of law, Doctor of Law O.I. Yushchuk. The use of the dialectical method as a basic method of scientific knowledge gave him the opportunity to draw fundamentally new conclusions about the structural elements of the system of law that change the traditional legal picture.

It is determined that the primary structural element of the system of law should be considered not a norm of law, but subjective rights and relevant legal obligations of the subjects of legal relations in their interaction, which are expressed in the disposition of norm of law (subject of norm of law).

It is noted that the institution of law is not built on the basis of homogeneous social relations of a certain type, but the objective substantive basis of legal institutions are the relevant social institutions, the necessity of which in a particular society is determined by social needs. Norms of law regulate social relationships, primarily through the legal regulation of relevant social institutions. The formation of a legal institution in the system of law means that the relevant social institution is recognized by the government as necessary, mandatory, that is, it is sanctioned by it, and therefore the rules of conduct that determine the functioning of this social institution are embodied in norms of law.

It is stated that the basis for building a branch of law is not a common subject and method of legal regulation, but generalized (generic) starting law, which includes a range of starting rights (subjects of norms of law, their dispositions, ie subjective rights and relevant legal obligations). For example, the set of subjective starting rights of family members forms a generalized family law; the set of subjective starting rights related to work, form a generalized labor law; the set of starting rights of different subjects to economic activity forms a generalized economic law, etc.

Key words: system of law, norm of law, institute of law, branch of law, dialectical theory of law, dialectical method.

Постановка проблеми. Системність - одна з основних характеристик права, яке є не хаотичним набором санкціонованих правил поведінки, а належним чином упорядкованою, внутрішньо узгодженою, структурованою сукупністю взаємопов'язаних та взаємодіючих елементів, та відображається поняттям “система права”. Система права у юридичній літературі визначається як зумовлена сполученням приватних і публічних інтересів та інтегрована принципами права сукупність правових норм, внутрішня організація якої характеризується цілісністю, диференціацією та групуванням норм у відносно самостійні узгоджені структурні утворення (інститути, галузі, підсистеми права та ін.) [1, с. 165]. Також, вказується, що у вітчизняній традиції питання про систему права є питанням про його структуру. Категорія системи акцентує увагу на тому, що право складається з певних елементів, які взаємозв'язані між собою, а їх взаємодія породжує нові (інтеграційні) якості: лише разом вони можуть забезпечити виконання правом його функцій – підтримання порядку та гарантування свободи [2, с. 142]. Разом з тим, дискусійним у юридичній науці залишається питання критеріїв виокремлення відносно самостійних структурних складових системи права (галузей та інститутів права), що і зумовлює актуальність обраної теми цієї наукової статті.

Стан опрацювання. Тема “Система права” викладена в кожному підручнику чи навчальному посібнику з теорії права. Традиційним для теорії права є виділення як основних структурних елементів системи права норм права, інститутів права, підгалузей та галузей права. Інститут права визначається як відокремлена група норм права, що регулюють комплекс однорідних правових відносин певного виду, які складають відносно самостійну частину певної сфери суспільного життя. Галузь права є відносно відокремленою сукупністю правових норм, що регулює якісно однорідну сферу (рід) суспільних відносин за допомогою особливого юридичного режиму (методу регулювання) [3, с. 235-237].

Разом з тим, при вивченні сучасного стану опрацювання цього питання необхідно не тільки відтворювати традиційні підходи у теорії права, а й враховувати новітні напрацювання вітчизняних теоретиків права в цій сфері, критично аналізувати можливості їх використання для вирішення неоднозначних питань теорії права. У зв'язку з цим, заслуговує на окрему увагу розробка питання критеріїв виокремлення галузей та інститутів права автором діалектичної теорії права, доктором юридичних наук О.І. Ющиком (діалектична теорія права викладена її автором в фундаментальній монографії “Ді-

алектика права” (К., 2013, 2021) та представлена в низці наукових статей в юридичному журналі “Право України”(№ 3, 4, 5, 6 за 2016 рік)). В своїй роботі “Галузі та інститути правової системи (міфи і реальність)” (К., 2002) [4] О.І. Ющик запропонував принципово інший обґрунтований на основі діалектичного методу підхід до диференціації системи права на галузі та інститути права.

Метою статті є дослідження проблеми структури системи права та критеріїв виокремлення галузей та інститутів права, як основних структурних елементів системи права, з врахуванням останніх наукових розробок вітчизняної теорії права (зокрема, наукової праці щодо цього питання автора діалектичної теорії права).

Виклад основного матеріалу. Традиційно первинним структурним елементом системи права у теорії права називаються норми права, які, в свою чергу, групуються у відповідні структурні складові системи права (інститути, галузі, підгалузі, підсистеми права тощо). Разом з тим, у літературі звертається увага, що недоліком такої конструкції є те, що в ній певною мірою втрачається людина як активний учасник творення та функціонування системи права; саме завдяки діяльності людей зароджуються елементи типізованості, нормативності суспільних відносин, які згодом в узагальненій формі втілюються у сформульованих відповідними нормотворчими органами нормах. У зв'язку з цим звертається увага на позиції тих авторів (переважно зарубіжних), які центральним елементом системи права вважають не знеособлену («зnelюднену») норму, а людину, хоч і використовують при цьому усталене поняття “суб’єкт права” [2, с. 142-143].

В юридичній науці відсутня єдина позиція та продовжуються дискусії щодо визначення критеріїв розмежування системи права на галузі. Традиційним критерієм виділення галузей права вважається спільний предмет і метод правового регулювання (один предмет, один метод – одна галузь права). Галузь права визначається як уособлена сукупність норм права, спрямована на регулювання сфери якісно однорідних суспільних відносин відповідними методами. Разом з тим, так звані комплексні галузі не вписуються в цей критерій. Тут слід погодитися з О.І. Ющиком, який пише, що якщо при визначенні одних галузей метод “спрацьовує”, а при визначенні інших – ні, то слід визнати, що такий критерій є щонайменше сумнівним, логічно некоректним [4, с. 13]. В.П. Хряпченко, вивчаючи історичний аспект дискусії щодо галузевого поділу права, прийшов до висновку про те, що у юридичній науці сформувалося три основні підходи до галузевого поділу права: 1) моністичний (предметний) – за предметом правового регулювання; 2) дуалістичний (традиційний) – за предметом та методом правового регулювання; 3) плюралістичний, що передбачає пошук нових оптимальних критеріїв. Зазначений автор пише, що різні науковці відзначають відсутність єдиного підходу до критеріїв поділу права на галузі та звертають увагу на те, що у теперішній доктрині права поняття «галузі права» виявилось розмитим та обезцініним [5, с. 308-315].

В системі права норми права об’єднуються в галузі права не безпосередньо, а через інститути права. Традиційним критерієм об’єднання норм права у правовий інститут є наявність однорідних суспільних відносин певного виду [1, с. 167]. О.І. Ющик робить висновок, що у самому широкому вигляді правовий інститут розуміється як дещо середнє між нормою і галуззю права, що, звичайно, не відповідає ні теоретичним, ані практичним потребам [4, с. 45]. Також, у юридичній літературі в структурі системи права виокремлюються і такі складові як підгалузь права та субінститут (підінститут) права. Наприклад, підгалузь права визначається як система однорідних предметно пов’язаних інститутів певної галузі права, що впорядковують спеціальні види суспільних відносин [6, с. 140], а субінститут (підінститут) права - як сукупність правових норм, що регулюють певний різновид суспільних відносин [7, с. 214]. При такому підході неможливо сформувати чітке розуміння інституту права, який виявляється чимось середнім між підгалуззю та підінститутом права. Чим “однорідні суспільні відносини певного виду” (через які визначається інститут права) відрізняються від “певного різновиду суспільних відносин” (через які визначається субінститут права) в наведених прикладах?

Зазначене вище вказує на необхідність продовження наукового пошуку більш чітких об’єктивних критеріїв виокремлення галузі ті інституту права. Автором діалектичної теорії права було запропоновано принципово інший підхід щодо побудови галузей та інститутів права як складових елементів системи права, обґрунтований на основі використання діалектичного методу. Так, на думку О.І. Ющика, оскільки галузь права утворюється певною сукупністю норм права, то саме особливостями цих норм має визначатися самостійний характер тієї чи іншої правової галузі. Предметне визначення галузі права безпосередньо зводиться до предмета норми права (її диспозиції, тобто санкціонованих суб’єктивних прав та відповідних юридичних обов’язків), а не “предмета правового регулювання” у

значенні зовнішнього об'єкта, на який орієнтується норма (суспільні відносини тощо). Таким чином, не що інше, як певне коло вихідних прав, об'єднаних в узагальнену (родову) форма вихідного права, і становить основу утворення тієї чи іншої галузі права, єдиний предмет галузевої диференціації правової системи. Єдиним критерієм галузевої диференціації є предмет юридичної норми – те, що власне усім без винятку нормам (неможливо уявити безпредметну норму), але разом з тим, змінюється від однієї норми до іншої [4, с. 26–29].

Таким чином, виходячи з запропонованого підходу первинним структурним елементом системи права слід вважати предмет норми права, тобто її диспозицію - суб'єктивні права та відповідні юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин в їх єдності. Зокрема, і О.М. Куракін, досліджуючи проблему предмету правового регулювання, зазначає, що предметом правового регулювання є суспільні відносини, які об'єктивно потребують саме юридичного впливу з боку держави, можуть бути формалізовані та змодельовані в правовій нормі і перекладені мовою суб'єктивних прав і обов'язків [8, с. 28-29].

Відповідно критерієм формування галузі права є узагальнене (родове) вихідне право (сімейне, трудове і т.д.), яке об'єднує певне коло однорідних вихідних прав. Наприклад, відповідно до ст. 1 Цивільного кодексу України цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини). Отже, цивільне право формується на основі таких “узагальнених (родових) прав” як особисті немайнові та майнові права. Зокрема, в ст. 270 Цивільного кодексу України перераховуються коло “вихідних немайнових прав”: право на життя, на охорону здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на свободу та особисту недоторканність, на повагу до гідності та честі, на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції і т.д. До майнових прав належить право власності (ст. 316), речові права на чуже майно (ст. 395) тощо.

Щодо інститутів права, то вони об'єктивно обумовлені реально існуючими суспільними відносинами – взаємозв'язками між людьми та їх об'єднаннями. Саме в суспільних відносинах необхідно шукати ті стійкі утворення (групи), які об'єднують однорідні суспільні відносини, що складають основу правового інституту. Такими стійкими утвореннями є соціальні (суспільні) інститути. В соціологічному словнику зазначається, що термін “інститут” широко застосовується для опису регулярно повторюваних протягом тривалого часу соціальних практик, що санкціонуються та підтримуються за допомогою соціальних норм, позначає усталені зразки поведінки [9, с. 69, 104]. Під соціальними інститутами в загальному вигляді маються на увазі визначені типи відносин між людьми, що постійно затребувані суспільством і тому відроджуються знову і знову (церква, держава, власність, родина й ін.). Соціальні інститути є конкретним механізмом, що забезпечує соціальний порядок, інтеграцію, стійкість і стабільність суспільства, його відтворення. Соціальні інститути визначають суспільство в цілому, вони деперсоніфіковані, безособові, кожен інститут виконує суспільно значиму функцію, яку з цілісної взаємозалежної системи вилучити неможливо [10, с. 38-39].

На думку автора діалектичної теорії права, правовий інститут має пов'язуватися з відповідним соціально-політичним явищем (яким для нього є суспільний інститут, як родове поняття), а не з абстрактною ділянкою суспільних відносин (певним видом однорідних суспільних відносин), яких (ділянок) при бажанні можна нарізати у багатоманітній сфері суспільних відносин скільки завгодно і як завгодно. Правовий інститут не може бути відірваний від його змістовної основи, яку становить відповідний суспільний інститут. Нормативно-юридичне визначення суспільних інститутів стає ключовим моментом нормотворчої діяльності державного апарату. Одні інститути створюються і (або) підтримуються публічною владою, інші, навпаки, заперечуються або обмежуються нею. Із сказаного випливає, що правовий інститут набуває свого якісного визначення в опосередкуванні відповідного суспільного інституту юридичною діяльністю державного апарату, яка перетворює цей суспільний інститут в особливого суб'єкта позитивного права [4, с. 52-58].

Отже, інститут права (як сукупність норм права) опосередковує той чи інший суспільний інститут. Функціонування суспільних інститутів як регулярно повторюваних, стійких систем суспільних зв'язків, забезпечується відповідною сукупністю соціальних (або і технічних) норм, тобто правил поведінки. В процесі нормотворчої діяльності як суб'єктів публічно-владних повноважень, так і інших суб'єктів громадянського суспільства певна частина цих правил поведінки визнається ними необхідними, загальнообов'язковими, тобто санкціонується, а отже забезпечується у разі порушення цих правил відповідними юридичними або іншими соціальними засобами (наприклад, можливістю застосування засобів державного примусу). Таким чином формується правовий інститут, який складається з відповідних норм права, а взаємопов'язані правові інститути, в свою чергу формують галузь права.

Висновки. Дискусійність питання критеріїв виділення галузей та інститутів права як структурних складових системи права у юридичній науці спонукає продовження наукового пошуку спрямованого на об'єктивне вирішення цього питання. Такі дослідження мають відбуватися з врахуванням новітніх напрацювань вітчизняних теоретиків права. Одним із таких досліджень є робота “Галузі та інститути правової системи (міфи і реальність)” (К., 2002) автора діалектичної теорії права, доктора юридичних наук О.І. Ющика. Використання діалектичного методу як базового методу наукового пізнання дає можливість зробити принципово нові висновки щодо структури системи права, які змінюють традиційну правову картину.

Так, первинним структурним елементом системи права слід вважати не норму права, а суб'єктивні права та відповідні юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин в їх взаємозв'язку, які виражені в диспозиції норми права (предмет норми права).

Інститут права будується не на основі однорідних суспільних відносин певного виду, а об'єктивною змістовною основою правових інститутів є відповідні суспільні інститути, необхідність існування яких в конкретному суспільстві визначається суспільною потребою. Норми права регулюють суспільні відносини, в першу чергу, через правове регулювання відповідних суспільних інститутів. Формування правового інституту в системі права означає, що відповідний суспільний інститут визнається владним суб'єктом необхідним, обов'язковим, тобто санкціонується ним, а отже правила поведінки, що визначають функціонування цього суспільного інституту втілюються в нормах права.

Основою побудови галузі права є не спільний предмет та метод правового регулювання, а узагальнене (родове) вихідне право, яке включає в себе певне коло вихідних прав (предметів норм права, їх диспозицій, тобто суб'єктивних прав та відповідних юридичних обов'язків). Наприклад, сукупність суб'єктивних вихідних прав членів сім'ї утворює узагальнене сімейне право; сукупність суб'єктивних вихідних прав, що пов'язані з працею, утворюють узагальнене трудове право; сукупність вихідних прав різних суб'єктів на господарську діяльність утворює узагальнене господарське право і т.д.

Список використаних джерел:

1. Загальна теорія права: підручник / О.В. Петришин, Д.В. Лук'янов, С.І. Максимов, В.С. Смородинський та ін.; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2021. 568 с.
2. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.
3. Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студю-юристів / за ред. д-ра юрид. наук, проф. С.В. Бобровник. Київ: Юрінком інтер, 2021. 596 с.
4. Ющик О.І. Галузі та інститути правової системи (міфи і реальність). К.: Оріяни, 2002. 112 с.
5. Хряпченко В.П. Від критеріїв поділу системи права на галузі до комплексних галузей права. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 55. С. 307–317.
6. Теорія держави та права: навч. посіб. / Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.; за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. К.: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
7. Федоренко Г.О., Шульженко Ф.П. Теорія держави і права: підручник / М–во освіти і науки України; ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун–т ім. Вадима Гетьмана». Київ: КНЕУ, 2011. 315 с.
8. Куракін О.М. Особливості предмета правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 28–33.
9. Аберкромби Н. Социологический словарь: Пер. с англ. / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер; под ред. С.А.Ерофеева. 2-е изд., перераб. и доп. М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. 620 с.
10. Соціологія: конспект лекцій для бакалаврів спеціальності 081 «Право» денної форми навчання / Уклад. О.О. Піменова. Луцьк: Луцький НТУ, 2018. 92 с.